

Сергій Кулешов

КНИГОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ
ДЖЕРЕЛ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Документ є головним об'єктом (чи одним з головних) вивчення в галузях так званого документально-комунікативного циклу. Багатьма вченими помічено схожість у проблемах досліджень документа в таких галузях, як: бібліографо-, бібліотеко-, книго-, архіво-, документознавство та наукова інформатика. Поняття «документ» представники цих галузей знань визначають майже однаково [23, с.325]. Але щодо складових смислових аспектів цього поняття існують значні розбіжності поглядів. У бібліотекознавстві, бібліографознавстві та, особливо, в книгознавстві найпоширенішим (впливає з історії формування їх лексики) є поняття «книга», яке тут фактично є умовним синонімом терміна «документ». Це зумовлено розширенням меж традиційного визначення терміна «книга» і неоднозначним тлумаченням терміна «документ» (тему детально розроблено в працях Г.Швецової-Водки).

І.Баренбаум подає два трактування терміна «книга». Вузьке - коли до книг зараховуються «паперові» (в тому числі папірусні, пергаментні, синтетичні) знакові засоби інформації та комунікації, що мають форму здебільшого сувою або кодексу, і широке - коли книгами вважають тексти, зафіксовані на глиняних чи дерев'яних табличках, на камені або іншому матеріалі. У разі останнього, більш універсального підходу, будь-яку текстову інформацію можна розглядати як книжкову [1, с.39].

На думку Ю.Столярова, можливе використання терміна «книга» як узагальнюючого для всіх документальних джерел інформації. Однак він зауважує, що книгознавці дотримуються іншої думки [18, с.69]. Зокрема, наводячи слова В.Коссова, що «кожна книга, безумовно, документ, але не кожний документ - книга», він погоджується з першою половиною фрази, але вбачає в другій необгрунтовану зверхність документа над книгою [18, с.77]*. Очевидно, тут малося на увазі, що, приміром, у процесі організації інформаційно-бібліографічного об-

слуговування спеціалістів за документ приймається інформаційний реферат чи листок, тези доповіді, опис винаходу або наукова стаття**, які є окремими жанрами документів і жодним чином не можуть бути ідентифіковані з книгою.

Тому при певних аспектах книгознавчого дослідження сукупності друкованої та рукописної продукції, що відображає результати наукової праці, доцільно скористатися узагальнюючим терміном «документальні джерела наукової інформації» (ДДНІ). На нашу думку, він може бути сумісний з лексикою книгознавства, органічно поєднуватися з терміносистемою кодикології (теоретичні засади цієї галузі обгрунтовано в працях Л.Дубровіної), хоч основна сфера обігу цього терміна - наукова інформатика.

Спільні дослідження в книгознавстві та науковій інформатиці розпочалися ще в 60-х роках. Так, М.Колчинський у статті «Книгознавство та наукова інформатика» обгрунтував доцільність використання методів наукової інформатики в книгознавстві зокрема для вдосконалення викладення та побудови логічної структури наукових публікацій, організації випуску науково-технічної періодики та продовжуваних видань [8]. Аналогічні погляди відбиті в багатьох працях.

У книжкову справу поступово запроваджуються системи науково-технічної інформації [4], зокрема автоматизовані [9], а для успішного

* Пізніше в статті [17], де підсумовується дискусія про можливість заміни терміна «бібліотека» терміном «інформотека» (йшлося про нові напрями вузівської підготовки бібліотекарів), Ю.Столяров у дотепній формі обстоює універсальність терміна «документ» і пропонує викладати в інститутах культури курс «Документознавство», програму якого (що правда, для технічного вузу) він уже розробив [5].

** Або навіть їх частини. З цього впливає і концепція наукового документа Р.Гіларевського як сукупності логічно завершеного фрагмента наукової інформації та матеріального носія, на котрому ця інформація закріплена [3, с.32]. До речі, такий підхід цілком можливий і в історії книги. Наприклад, аналіз конвольтів або випадки, коли в рукописні та друковані книги вставляються аркуші, виготовлені раніше чи пізніше.

вивчення стародавньої рукописної та друкованої книги створюються електронні бази даних про пам'ятки писемності та друку [6].

Загальновідомо, що наукова інформатика залучила і використала в новій якості методи всіх дисциплін документально-комунікативного циклу, в тому числі й книгознавства, зокрема у процесі всебічного аналізу документальних інформаційних потоків чи еволюції документальних наукових комунікацій.

Основні напрями зв'язків книгознавства (науки про книгу) та науки про наукову інформацію (інформатику) характеризує К. Мігонь [13, с. 173-181]. З їх числа виділимо найменш досліджений - вивчення історії наукової інформації. Не можна не погодитися з думкою цього автора, що «інформаційний підхід збагачує знання про стару книгу і сприяє пізнанню явищ, цікавих як для бібліотеки, так і для інформатики» [13, с. 180]. Але значною мірою проблематика історії наукової книги пов'язується К. Мігоном з наукознавством та історією науки [13, с. 164-168]. Він, як і багато інших дослідників історії наукової книги, вкладає в поняття «наукова книга» універсальний (за І. Баренбаумом) зміст. Критерієм для приналежності книг до наукових є їхня головна функція - «фіксація і показ читачам елементів наукового пізнання» [13, с. 166]. І, на нашу думку, ДДНІ об'єднуються в межах виконання ними головної соціальної функції - документального забезпечення науковою інформацією суспільства. Цілком справедливо К. Мігонь вважає визначальним для дослідження наукової книги функціональний підхід, наголошуючи на проблемах типології та еволюції типів цієї книги. Саме ці напрями щодо сукупності ДДНІ розроблені, на наш погляд, недостатньо.

Спроби визначити жанровий склад і типологічні ряди документальних джерел інформації з позицій наукової інформатики було здійснено ще в 60-х - на початку 70-х років*. Особливо оригінальними були типологічні схеми, розроблені з позицій інформаційного підходу І. Фельдблюмом та Д. Блюменау [2]. Проте ці розробки мали, так би мовити, вузькодисциплінарний характер, оскільки базувалися на суто інформаційних характеристиках документа. Ширші можливості надає використання досягнень книгознавства, де сформульовано значну кількість пропозицій з типології книги на основі різних критеріїв, серед яких найпродуктивнішими є конструкції, створені за допомогою функціонального методу. Цей метод

* На жаль, результати таких досліджень мало враховуються практиками. Проте свідчить, зокрема, зміст публікацій журналу «Научно-техническая информация» (Москва, ВИНТИ) останніх років, котрі присвячені аналізу джерел інформації. Переліки документів тут, як правило, безсистемні, під різними назвами подають одні й ті самі жанри тощо.

став базовим при розробці типологічної схеми ДДНІ [10]. Визначення чітких меж між жанрами ДДНІ та об'єднання їх за основними соціальними функціями в типологічні ряди важливо не тільки для наукової інформатики, науко- чи книгознавства, а й для журналістики, де теж використовується функціональний та типологічний методи у вивченні преси.

Аналіз еволюції типологічної схеми ДДНІ ґрунтується на історико-книгознавчому аспекті дослідження розвитку наукової книги. Так, вивчення еволюції різних жанрів і типів наукової книги О. Маркушевич назвав однією з тем, розробка яких має значення як для історії науки, так і для історії книги [11, с. 190]. Безумовно, опис такого процесу не є спрощеним викладенням механічної заміни одних жанрів документів іншими, їх трансформації, не обмежується констатацією фактів об'єднання в типологічні ряди. Історико-типологічний аналіз тут також ґрунтується на функціональному підході щодо визначення соціальної ролі ДДНІ на кожному етапі їх розвитку, що допомагає пояснити ті зміни в жанрових та в цілому типологічних характеристиках сукупностей документів. Такі зрушення завжди зумовлювалися впливом соціально-економічних та загальнокультурних чинників, і це добре простежується в працях учених (зокрема, О. Маркушевича та А. Черняка), які безпосередньо або опосередковано торкалися проблем розвитку природничо-наукової та технічної книги. Основні моменти розвитку типологічної схеми ДДНІ було нами охарактеризовано [14; 15].

Саме історико-типологічний аналіз розвитку ДДНІ дає змогу по-новому розглянути періодизацію їх історії. У процесі розробки загальної періодизації історії ДДНІ ми фактично прийдемо до хронологічної схеми будь-якої галузевої книги (філософської, історичної, природничо-наукової, технічної тощо), в якій поєднуються загальноісторичні та специфічні ознаки поділу [20, с. 56 - 58; 21, с. 32 - 34]. Загальноісторичні ознаки в схемі «Стародавній світ - Середні віки - Нова історія - Новітня історія»* враховують, наприклад, прийняту періодизацію соціальної історії в регіональному (Стародавній Схід, Стародавня Греція, Стародавній Рим, Арабський Халіфат, середньовічна Європа тощо), економічному (рабовласництво, феодалізм, мануфактурний період, капіталізм), культурному (античність, Ренесанс, вік Просвітництва)** аспектах.

Специфіка періодизації ДДНІ зумовлена ос-

* Слід зазначити, що для історії книги кожної країни критерієм поділу може бути визначена політична подія (події) в її житті, наприклад, час набуття незалежності, дати революції тощо.

** Кожна з історико-культурних епох може поділятися на ряд періодів. Наприклад, для античності - це архаїчна та класична Греція, елінізм; для Ренесансу - треченто, кватроченто, чинквеченто.

новними етапами розвитку документа (книги) та науки. Найважливішою подією в історії книги є початок книгодрукування, тому в ній розрізняють два великі стани - рукописної та друкованої книги [11, с.189]. Не менш значним фактом для історії документа в новітні часи є впровадження машиночитаних носіїв інформації. І.Баренбаум виділяє три стадії розвитку засобів інформації та комунікації: допаперову, паперову і постпаперову [1, с.37].

Хоча зміни характеристик форми документа і були важливими для історії наукової книги, їх вплив на типологічну схему ДДНІ спочатку фактично не відчувався. Наслідки цього виявилися через тривалий час.

З певною мірою впевненості можна стверджувати, що в інкунабульний період було видано, по-суті, майже всі відомі на той час твори античних, арабських та середньовічних європейських авторів. Але значну частину робіт (наприклад, з природознавства та математики) з різних причин* не було видруковано. Освоєння надбань ряду авторів почалося набагато пізніше - в ХУІ - ХУІІ ст. Недарма деякі вчені відзначають, що провідним математиком ХУІІ ст. був Архімед [16, с.312]. Книгодрукування здешевило книгу, істотно розширило сфери її суспільного обігу; завдяки популярній книзі (на національних мовах) з астрономії, астрології та медицини наукова інформація стала надбанням середніх прошарків населення ряду країн Західної Європи, а оперативність і компактність друкованої книги зробили цю інформацію злободенною. Малі форми (за О.Маркушевичем) наукової друкованої продукції (брошури-памфлети, листівки, афіші тощо), газети-брошури, з одного боку, та спроби регуляції листування між вченими, з іншого, підготували ґрунт для створення науко-

* Зокрема, через складність друку текстів з математичною символікою або несприйняття матеріалу читачем, наприклад, деяких античних творів. Маловідомі автори також не мали гарантій щодо поширення своїх творів; одночасно ж перевидавалися роботи «класиків», що входили в коло рекомендованих праць для університетської освіти (Арістотель, Авіценна, Сакробоско). Тому в приватних бібліотеках рукописна та друкована книга співіснують аж до ХІХ ст. [12].

вих журналів. Одночасно нові жанри не змінюють загальної типологічної структури документів, які мають наукову інформацію. Ця структура ще з античного періоду була лінійною, оскільки відображала єдиний тип різноманітних жанрів наукових документів.

Інституалізація науки безперечно пов'язана з книгодрукуванням [22], проте його розвій не був вирішальним у цьому процесі, а тільки одним з його чинників, що привели до створення системної (ієрархічної) типологічної структури документів, тобто до формування з єдиної наукової літератури окремих типів наукової, навчальної, науково-популярної, виробничої та довідкової книги (до цього поділу наближається і сучасна типологічна схема ДДНІ).

Процес диференціації типів літератури, на думку Л.Кастрюліної, був спричинений змінами в засобах матеріального виробництва, стилі мислення, у формах соціального спілкування [7, с.45]. Значною мірою перехід від лінійної до системної структури типологічної схеми ДДНІ збігається за часом і пов'язаний з переростанням так званої малої, класичної, науки в науку Нового часу, що характеризувалося перемогою експериментального методу і видатними відкриттями в природознавстві (наукова революція ХУІІ ст.), змінами в організації науки (інституалізація, постійне збільшення асигнувань, кількості наукових установ та числа вчених), піднесення її соціальної ролі, посилення взаємозв'язку з виробництвом, оформлення нових наукових дисциплін та напрямів тощо.

Отже, послуговуючись історично-типологічним підходом до аналізу розвитку ДДНІ, в еволюції їх типологічної схеми можна виділити, на наш погляд, два великих етапи: перший - лінійної структури типологічної схеми цих документів і другий - системної структури типологічної схеми ДДНІ. Етапи становлять історичні періоди, основні з яких окреслюють фазу донаукових документів, час генези наукових документів і розвитку їх жанрів у межах лінійної схеми, а також початок диференціації типів ДДНІ та формування їхньої сучасної типологічної структури.

1. Баренбаум И.Е. Информационно-коммуникативные науки в свете эволюции средств информации и коммуникации // Книга: Исслед. и материалы. - 1990. - Сб. 61. - С. 31 - 47.
2. Блюменау Д.И. Проблемы свертывания научной информации. - Л.: Наука, 1982. - 166 с.
3. Гиляревский Р.С. Общие закономерности в развитии дисциплин научной информации и коммуникации: Дисс. ... д-ра филол. наук в форме научного доклада / ВИНТИ. - М., 1989. - 47 с.
4. Горбачевский Б.С. Развитие средств научной и технической информации и книжное дело // Книга: Исслед. и материалы. - 1970. - Сб. 21. - С. 42 - 53.
5. Документоведение: Программа для студентов по специальности «Информатизация документно-коммуникационных систем» / МГТУ им.Н.Э.Баумана; Сост. Ю.Р. Столяров. - М., 1992. - 7 с.
6. Дубровина Л.А. Перспективы изучения отечественной средневековой книжности и автоматизированная информационная система «Памятники письменности и печати» // Библ.-информ. с-мы: Сб. ст. - К., 1990. - С.18 - 32.
7. Кастрюлина Л.Н. Проблема типологии литературы и ее значение для истории и практики редактирования // Книга: Исслед. и материалы. - 1973. - Сб.26. - С.33 - 48.
8. Колчинский М.Л. Книговедение и научная информация // Там же. - 1966. - Сб.12. - С.43 - 62.

9. Колчинский М.Л. О некоторых возможностях совершенствования книжного дела в условиях внедрения автоматизированных систем научно-технической информации // Там же. - 1976. - Сб. 33. - С.5.
10. Кулешов С.Г. Вступ до інформатики: Навч. посібник. - К.: КДІК, 1993. - 70 с.
11. Маркушевич А.И. Пограничные вопросы истории науки и истории книги // Книга: Исслед. и материалы. - 1972. - Сб. 24. - С.188 - 190.
12. Маркушевич А.И. Сосуществование печатных и рукописных материалов в процессе развития науки // Рукописная и печатная книга: Сб. ст. - М., 1985. - С.51 - 58.
13. Мигонь К. Наука о книге. - М.: Книга, 1991. - 198 с.
14. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). - Ч.2. Досистемный этап развития документальных источников научной информации / С.Г.Кулешов: Препринт. - К., 1990. - 42 с.
15. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). - Ч.3. Генезис новой научной литературы и формирование системы ДИНИ / С.Г.Кулешов: Препринт. - К., 1990. - 45 с.
16. Розжанский И.Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. - М.:Наука, 1988. - 448 с.
17. Столяров Ю.Н. Назвался груздем - полезай в кузов, или комментарий к дискуссии об информотеке // Науч. и техн. б-ки СССР. - 1991. - №4. - С.28 - 32.
18. Столяров Ю.Н. Соотношение книги с иными видами документа // Книга: Исслед. и материалы. - 1989. - Сб. 58. - С. 67 - 79.
19. Фельдблюм Н.С. Методологические вопросы типологии произведений научно-технической литературы // НТИ. - 1966. - №7. - С. 3 - 7.
20. Черняк А.Я. История книги как наука (опыт конструирования научной дисциплины) // Книга: Исслед. и материалы - 1989. - Сб.59. С.47 - 59.
21. Черняк А.Я. История технической книги: Учебник. - М.: Книга, 1981. - 318 с.
22. Шатонов Б.Ш. Книгопечатание и институционализация экспериментальной науки в XVI - XVII вв. // Книга: Исслед. материалы. - 1983. - Сб. 47. - С.138 - 147.
23. Швецова-Воджа Г.М. Значения понятия «документ» у документально-информационных наук // Культура України: історія і сучасність: Тези доп. Республ. науково-практ. конф. 26 - 28 жовтня 1992 р. - Х., 1992. - С.324 - 326.

Наталія Пелькіс

ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ ОГЛЯДІВ

У процесі формування фонду бібліотек з існуючого масиву відбирають документи, які відповідають потребам та інтересам абонентів. Для інформаційно-бібліотечного обслуговування вчених, зайнятих фундаментальними дослідженнями, дуже важливі вторинні видання - реферативні журнали, експрес-інформація, бібліографічні покажчики [1, 2]. Одним з найбільших у світі покажчиків наукових оглядів є полідисциплінарний покажчик - Index to Scientific Reviews (ISR) системи Science Citation Index (SCI).

Система SCI («Покажчик цитування в науці»), розроблена в Інституті наукової інформації (ISI) в США, функціонує з 1963 р. Фундатор та її беззмінний керівник - д-р Ю.Гарфілд.

Усі численні видання SCI - від покажчиків, які випускаються у вигляді книжок, до банків даних - БД ISI On line - використовують нетрадиційну систему індексування, а саме - цитування.

Для пошуку інформації в ній використовується «природна мережа», створювана посиланнями, що є в статтях. SCI побудований так, що дає змогу встановити ці зв'язки згідно з посиланнями. Теоретичною основою покажчика є гіпотеза, що посилання являються символами наукових концепцій [3, 4].

SCI інформує майже про 90 % видань світової літератури. Протягом року бази даних (БД) включають бібліографічні описи публікацій і посилань більше чим з 6800 найменувань журналів, а також 2000 книг і збірників [5].

© Пелькіс Наталія Петрівна, Київ, 1994

Основні аспекти використання цитування в дослідницькій діяльності: пошук документів; використання даних про цитування для визначення якості публікацій; використання цитування для визначення структури галузі знання або науки в цілому.

Система SCI створювалася, насамперед, як засіб для здійснення першого завдання, однак останнім часом вона широко використовується для вирішення найрізноманітніших завдань наукометрії: виявлення провідних наукових журналів у конкретній предметній галузі, для вивчення потоків наукової літератури [6], зокрема для кількісних оцінок розсіювання та старіння інформації, аналізу технології наукових досліджень і процесів поширення нових ідей, спостереження за розвитком науки в різних її аспектах [7].

На думку спеціалістів, нова інформаційна технологія «фірми Гарфілда відкрила шляхи активного впливу на глибинні механізми розвитку науки» [8].

Зазначимо, що частота цитування не є однозначним показником. Ю.Гарфілд підкреслював: «треба вивчити не тільки, як часто, а й чому когось було процитовано». В цьому й надійність методу.

Нині система SCI - це сукупність трьох БД: природничих наук і техніки (БД SCI), соціальних наук (БД SSCI) і публікації з мистецтва та гуманітарних наук (БД A&HCI).

У кожній БД матеріал структурно